

TELEOLÓGIA A PROTIREČENIE V HEGELOVEJ FILOZOFII

MIROSLAV MARCELLI, Katedra marxisticko-leninskej filozofie FFUK, Bratislava

MARCELLI, M.: Teleology and Contradiction in Hegel's Philosophy. *Filozofia* 40, 1985, No. 2, p. 182.

The key-problem in the paper is the position of dialectics and the role of contradiction in the whole of Hegel's philosophy. One of the sources of Hegel's thinking lies in the context of the classical rationalism. Hegel follows the rationalist conception of the notion "the infinite" and he develops it on the basis of teleology and thus the dialectics of contradictions enters his philosophy. However, the analysis of ways of determination in his *Logik* shows that the requirement of exhibiting the realization of the purpose leads in the end to suppression of dialectics and to the enclosing of the system.

Je všeobecne známe, že v celom období klasickej filozofie najdôkladnejšie a najrozsiahlejšie rozvinul dialektiku všeobecne a tému protirečenia zvlášť Hegel. Nemenej známa je skutočnosť, že Hegel posledným akordom svojho systému poprel dialektiku nekonečného stavania sa, a s ňou aj neobmedzenú moc protirečenia. Že takto vzniká v jeho filozofii vnútorné protirečenie, to tiež už dávno nie je novým objavom. Lenže — povedané s Hegelom —, to, čo je známe, nie je ešte poznané. Nazdávam sa, že poznávanie dôvodov tohto protirečenia netreba, napriek početným prácam, venovaným skúmaniu Hegelovej dialektiky, pokladať za uzavrenú záležitosť. Prinášam skromný príspevok k riešeniu tejto neskornej úlohy.

Cesta, ktorú som zvolil, sa začína pri vzťahu konečna a nekonečna, ako ho chápal klasický racionalizmus. Celý klasický racionalizmus sa vo svojich argumentáciach opiera o presvedčenie, že konečné jednotlivé veci môžeme pochopiť až na základe nekonečna. Toto nekonečno sa pritom chápe ako ich základ, ako to, z čoho vyplývajú, v čom majú svoju príčinu a zároveň svoj dôvod. Postup od konečného k nekonečnému je teda postupom od odvodneného k dôvodu a od účinku k príčine. Treba zdôrazniť, že je to jeden a ten istý postup, že logické východisko je stotožnené s ontologickou prioritou. Hľadanie základu potom prebieha ako eliminácia všetkého, čo je odmysliteľné, čo si možno predstaviť ako nestojajúce. Stotožnenie myslenia s bytím vedie k tomu, že v priebehu tohto postupu je odmysliteľné pokladané za možné, a napokon k tomu, že pojem, ktorý údajne už nie je odmysliteľný, je vyhlásený za nevyhnutne jestvujúci. Základ ako podmienka konečných vecí, je ens necessarium, jestvujúce vďaka nevyhnutnosti svojho pojmu. Preto sa vo vývine klasického racionalizmu od Descarta cez Spinozu až po Hegela stretávame s reprízami ontologického dôkazu božej existencie. Tieto dôkazy nemajú charakter teologickej argumentácie — aspoň nie v úzkom zmysle slova — ale vyplývajú z toho, že záverom a súčasne východiskom skú-

mania je v klasickom racionalizme pojem nevyhnutne jestvujúceho základu, dôvodu všetkých vecí.

Postup, ktorým klasický racionalizmus vzťahuje konečné veci do sféry vytvorenej nekonečným základom, nie je jednoduchým zahrnovaním konečného do nekonečného; nekonečno, ak ho chápeme ako príčinu a dôvod, nie je sumov rozmanitých vecí, ale jednotným zdrojom ich existencie. Takto proti diferencovanému a deliteľnému nekonečnu stojí nediferencované a nedeliteľné nekonečno základu. Odtiaľ dva druhy nekonečna, s ktorými sa stretávame napríklad u Spinozu. Pretože druhé je príčinou prvého, vynára sa požiadavka spojiť ich. Základ sa musí prejaviť vo svojej generatívnej funkcii, musí so seba splodiť rozmanité obsahy, ktoré v procese redukcie pohltí.

Akokoľvek naliehavo sa táto úloha v kontexte klasického racionalistického myslenia vnucovala, museli všetky pokusy o jej splnenie zostať neúspešné. Ani také grandiózne dielo ako Spinozova *Etika* nezmenilo nič na tom, že sa nepodarilo preklenúť priepasť medzi nekonečným základom a svetom rozmanitých vecí, údajne ním vytvorených. Klasický racionalizmus však napriek tomu a principiálnej uskutočniteľnosti tejto úlohy nepochyboval. Toto presvedčenie pochopíme vtedy, keď si uvedomíme, že tomuto mysleniu nevyhovuje extenzionálny prístup k pojmom, pri ktorom sú pojmy chápané z hľadiska ich rozsahu a predikovanie znamená zahrňovanie rozsahu subjektu do rozsahu predikátu. Klasický racionalizmus chápe pojmy intenzionálne, a pri predikovaní postupuje opačným smerom: predpokladá, že subjekt pravdivého výroku je vec obsahujúca, a predikát vec obsiahnutá; to znamená, že obsah predikátu sa nachádza v obsahu subjektu, a keď niečo o niečom tvrdíme, zo súhrnu obsahových príznakov pojmu vyberáme jeden. Vzťah inklúzie je tu orientovaný tak, že všetko je implicate obsiahnuté hneď na začiatku, v správne vytvorenom pojme, ktorého obsahy treba len rozvíjať. Takéto východisko dovoľuje uvažovať o začiatku, ktorého jednotnosť a nedeliteľnosť nevylučuje nárok odradiť z neho rozmanitosť konkrétnych obsahov.

Spinozova fascinácia geometrickou metódou sa zakladá na presvedčení, že príkladom všezahrňujúceho a zároveň jednoduchého východiska sú matematické definície a axiomy. Niekoľko jednoduchých axióm, z ktorých sa dá odvodiť celá zložitá stavba vedy; idea, ktorá svoju pravdivosť nesie sama v sebe, vo svojej jasnosti, zreteľnosti a jednoduchosti; nekonečno, ktoré je samo jednotné a nedeliteľné, a predsa v sebe obsahuje rozmanitosť deliteľných vecí. Všetky tieto prvky metódy v Spinozových rukách nadobúdajú ontologický význam, a v podobe prvotnej príčiny organizujú poriadok vecí. Koncentrovaným výrazom ontologizácie obsahov myslenia, je hneď prvá veta *Etiky*, ktorá existenciu substancie ako príčiny seba samej odvodzuje z jej podstaty.

Pravda, intenzionálne chápanie pojmov sa môže a nemusí spájať s geometrickou metódou; a tvrdenie, že obsah predikátu je v obsahu sub-

jektu, môže a nemusí prejsť až do odvodzovania predikátu existencie.

V Hegelovej filozofii sa iba druhá z týchto možností kombinovania stala skutočnosťou. Hegel nepochybuje o tom, že rozvíjanie obsahov pojmov je procesom vchádzania do jeho vnútra, a pokiaľ ide o predikát existencie, ten medzi týmito obsahmi zaujíma výnimočné miesto iba v tom zmysle, že je najchudobnejší a najabstraktnejší. V polemike proti Kantovej kritike ontologického dôkazu Hegel napísal: „Možno povedať, že by muselo byť čudné, keby toto najvlastnejšie vnútro ducha, pojem, alebo aj >ja<, dokonca úplne konkrétna totalita, ktorou je boh, nebola ani natoľko bohatá, aby obsahovala také chudobné určenie, ako je bytie, ktoré je skutočne najchudobnejšie, najabstraktnejšie.“ (1, s. 77) Naproti tomu použitie geometrickej metódy vo filozofii Hegel jednoznačne odmieta. Matematická metóda je podľa jeho názoru nepoužiteľná pre špekulatívny obsah a jej miesto je len v „konečných umových vedách“. V tomto bode sa Hegel so Spinozom rozchádza, hoci spinozizmus pokladá za začiatok každého filozofovania. Za tvrdením „Buď uznávaš spinozizmus, alebo vôbec nijakú filozofiu“, Hegel dodáva: „Spinozova matematicky demonštratívna metóda sa zdá byť iba nedostatkom po stránke vonkajšej formy, ale ona je základným nedostatkom celého stanoviska.“ (2, s. 282)

Nejde teda len o vonkajšiu formu, ale o samu podstatu Spinozovho stanoviska, ktorá Hegela núti zakaždým, keď vyzdvihol jej hĺbku a dôležitosť, dodať slová výhrad. Problémom je totiž chápanie toho, čo je podľa Hegela východiskom filozofie a základom, na ktorom spočíva idealizmus vo filozofii. Týmto východiskom má byť pojem nekonečna, absolútna, jedinej substancie, a týmto základom má byť presvedčenie, že to, čo je konečné, nemôže mať v sebe pravdivé bytie. Spinoza si uvedomil nevyhnutnosť vnoriť všetko jednotlivé a zvláštne do éteru jedinej substancie, u neho sa však všetky rozdiely a určenia vecí iba strácajú v nehybnej substancii a nevychádzajú z nej ako jej vlastné prejavy.

V *Predslove k Fenomenológii* ducha sformoval Hegel svoje stanovisko v tvrdení, že pravdu treba vyjadriť nielen ako substanciu, ale práve tak aj ako subjekt. Tým sa odliší od Spinozovej nehybnej substancie, veď subjekt, to je podľa Hegelovho názoru pohyb sebakladenia, vznika-
nia negácie, rozdzvojovania jednoduchého do protikladov. Pravda ako živá substancia nie je bezprostredná jednota. „Je to vznik seba samého, kruh predpokladajúci svoj koniec ako účel, ktorý je mu začiatkom, kruh, ktorý je len svojím uskutočnením a koncom skutočný.“ (3, s. 61) Týmto je Hegelova teória ako alternatíva k Spinozovi vyslovená celkom zreteľne. Oproti nehybnej substancii, kde všetko iba zaniká, stavia Hegel pohyb sebakladenia, ktorý však predpokladá ukončenie v podobe uskutočneného účelu. Hegelova dialektika je teda inšpirovaná, ale aj obmedzovaná teleológiou. Je to teleologická dialektika, ktorá proces vznika-
nia ukončuje s tou istou nevyhnutnosťou, s akou ho začala.

Univerzum, v ktorom pohyb pojmu plodí konkrétne obsahy, je u He-

gela napriek svojmu dynamickému charakteru obmedzené požiadavkou ukázať svet ako inkarnáciu myslenia: na jednej strane tam, kde vystupuje účel, základ, ktorý treba rozvinúť, a na druhej strane tam, kde je účel uskutočnený.

Aby Hegel mohol ukázať, ako sa pojem vyvíja a stáva obsažným, určuje jeho obsah, prehľbuje jeho definíciu, odvodzuje jeho určenosť. Práve určovaním pojmu sa objavuje negácia a vznikajú protirečenia. Sled negácií však musí byť konformný k požiadavke uzavrieť systém. Určovanie je teda samo určené.

Pohľad do Hegelovej rozpravy o metóde, do jeho *Logiky* nás poučá o tom, ako sú spôsoby určovania diferencované a usmerňované.

V prvej časti *Logiky*, v náuke o bytí stojí proti niečomu iné, proti konečnému nekonečno, proti kvalite kvantita. Každá z týchto kategórií bezprostredne jestvuje aj sama pre seba, a my ju musíme z jej bezprostrednosti vytrhnúť, aby sme v nej odhalili vzťah k jej „inobytiu“. „To, čo je iné, jestvuje; konečno bezprostredne jestvuje a pre seba pretrváva práve tak, ako nekonečno — ich zmysel sa javí ako niečo úplné aj bez ich inobytia.“ (4, I, s. 109) Určovanie, ktorým sa bezprostrednosť týchto kategórií narúša v prospech sprostredkovania, Hegel nazýva prechodom. Prechod je našou reflexiou vzťahu, ktorá vystupuje vtedy, keď pojmy samy nevystupujú ako vzťažné.

O vnútornej vzťažnosti protikladných určení môžeme hovoriť v druhej časti *Logiky*, v náuke o podstate. Určovanie tu nie je prechodom k inému, ale vzťahom, ktorým pojem bezprostredne ukazuje na svoju negáciu. „Určovať a byť určený neznamená už ani prechod, ani vonkajšiu zmenu, ani vystupovanie určení v nej, ale vlastné vzťahovanie sa k sebe, ktoré je negativitou seba samého, negativitou svojho bytia osebe.“ (4, I, s. 398) Takýmto určovaním sa medzi pojmami vytvára vzťah reflexie. Príklad: pozitívne v sebe samom obsahuje svoju negáciu, t. j. negatívne, a preto postup od pozitívneho k negatívnemu je „zdaním sa v sebe“, sebaurčovaním vlastného vnútra.

Je teraz dôležité vysvetliť zmysel postupu od určovania, ktoré je prechodom, k určovaniu, ktoré je reflexiou. Ak máme na zreteli, že negácia, ktorú u Hegela prináša určenosť, je negáciou izolovanosti jednotlivého od všeobecného, potom sa zmysel tohto postupu ukazuje celkom jasne: čím hlbšie do vecí vnikáme, čím viac prekonávame ich bezprostrednosť a spoznávame podstatu, tým viac sa v určeníach, ktorými ich zachytávame, prejavuje spätosť s vonkajškom. Preto práve tu, v oblasti reflexívnych určení zaznieva myšlienka protirečenia ako zdroja všetkého pohybu a životnosti s plnou silou. Protirečenie už nie je záležitosťou vonkajšej reflexie, Hegel ho vkladá do samého vnútra pojmu.

Keď Hegel ironicky vystupuje proti precitlivelosti voči veciam, ktoré sa starajú len o to, aby si neprotirečili a protirečenie prenáša do subjektívnej alebo vonkajšej reflexie, nemohol tento postoj v Leninovom komentári k *Logike* ostať bez odozvy. Lenin poznamenáva: „Táto ironia

je nádherná! »Maznanie sa« s prírodou a dejinami (u filistrov), snaha očistiť ich od protirečení a boja.“ (t, s. 150) A o Hegelovej koncepcii vnútorného protirečenia ako princípu samopohybu Lenin napísal: „Toto jadro bolo treba odhaliť, pochopiť, hinüberretten, vylúpnuť, a práve to urobil Marx a Engels.“ (5, s. 155) Čím je však toto jadro u Hegela obalené, od čoho ho bolo treba očistiť? Všimnime si, čo vlastne Hegel robí.

Určovaním ako reflexiou „inobytia“ preniesol protirečenie do vnútra, takže sa z neho stal nevyhnutne objavujúci vnútorný impulz vývoja. Na základe toho Hegel rozvíja dialektiku samopohybu. Táto koncepcia však prináša osamostatňovanie pojmu, veď reflexia je teraz jeho vlastnou reflexiou v sebe samom. Výsledok: tam, kde Hegel vyjadruje svoju dialektiku najzreteľnejšie, tam pripravuje idealistické osamostatnenie pojmu ako jediného zdroja vývinu. Preto zvýraznenie protirečenia prechádza u Hegela do popredia každého skutočného protirečenia.

Presviedčame sa o tom v poslednej časti *Logiky*, v náuke o pojme. Určovanie pojmu tu Hegel nazýva vývojom. Nazdáva sa, že vo vývoji si pojem všeobecno sám kladie moment zvláštnosti, sám sa určuje a pritom zostáva rovný sebe samému. Skutočné protirečenie potom už nevzniká, pretože proti pojmu nestojí nijaké „iné“, ale iba on sám. „Pohyb pojmu treba pokladať akoby len za hru: iné, ktoré sa pred ním kladie, nie je fakticky iné.“ (1, s. 217) Pred pojmom teda nejestvujú nijaké hranice, spája sa s objektom (ktorý má podobu mechanizmu, chemizmu a účelového vzťahu) a v jednote s ním vytvára ideu. Vo *Filozofii práva* Hegel o vývoji pojmu píše: „Vyššia dialektika pojmu spočíva v tom, že určenosť nie je ohraničenie a protiklad, ale že zo seba vydáva a zachytáva pozitívny obsah a výsledok; jedine vďaka tomu je vývojom a imanentným postupom.“ (6, s. 81—82) To znamená, že vývoj určovania, ktorý sa začal pri určenosti ako negácii a ohraničení, ústi v určovaní, čo už nie je nijakým ohraničením; a že určovanie, ktoré bolo spočiatku čímsi vonkajším, sa nakoniec stalo „vlastnou dušou“ obsahov.

Na ceste k tomuto výsledku musela Hegelova metóda prejsť štádiom, kde vystúpila do popredia úloha protirečenia, tým sa však len pripravovala pôda pre záverečné osamostatnenie pojmu.

Pravda, zďaleka nemožno povedať, že by v Hegelových úvahách o vývoji pojmu úplne chýbala dialektika. Napríklad zjednotenie pojmu a objektivity, tento posledný stupeň logickej konštrukcie prináša so sebou neobyčajne podnetnú dialektickú myšlienku konkrétneho všeobecná. To však nič nemení na skutočnosti, že Hegel tu postup negácií uzatvára a vylučuje možnosť, aby sa pojem dostal do protirečenia s niečím, čo na ňom nezávisí, a čo ho prekračuje. Tento záver bol Hegelovým finalizmom predznamenaný hneď na začiatku, pretože už tam vystupoval pojem — i keď iba „osebe“.

Hegel si nárokuje, že sa mu podarilo nájsť také vyjadrenie pojmu, kde má jeho všeobecno samostatnú, na ľudskom vedomí nezávislú existenciu, kde sa sám určuje a určovaním vteľuje do reality. Muselo sa

zdať, že cieľ klasického racionalizmu spojiť rozmanitosť konečných vecí na jednotnom základe tým našiel svoje naplnenie. Dialektika sa stala prostriedkom realizácie tohto cieľa.

Keď teda bežne tvrdíme, že idealizmus a finalizmus v Hegelovej filozofii udusili dialektiku, hovoríme tým len polovicu pravdy. Tou druhou polovicou je poznanie, že ju najneskôr priviedli na svet filozofického nekonečna a v ňom rozvinuli. Jej úloha bola významná, nie však rozhodujúca, a preto pri finálnom zmierení s predmetom, pri povýšení všetkého skutočného na rang rozumového musela ustúpiť do úzadia, hoci ho práve ona pripravovala.

Hegelovo zavŕšenie premien pojmu nie je však ukončením vývinu dejín filozofie, aj keď s takým nárokom vystupovalo. A tak zmierenie všetkých protikladov pod patronátom absolútneho ducha, ku ktorému Hegel na konci svojho systému dospieva, nezabránilo Marxovi v tom, aby videl tak reálne spoločenské protirečenia, ako aj protirečenie medzi „nerozumnou“ skutočnosťou a filozofiou, čo vyhlasuje ničím neobmedzenú vládu rozumu. Prostriedky pre vyjadrenie vývoja reálnych vzťahov našiel Marx práve v Hegelovej dialektike, musel ju však zbaviť idealizmu a finalizmu. Namiesto duchovného základu bolo treba pri chápaní dejín vychádzať z materiálneho základu, dialektiku usmerňovanú prvotným účelom bolo treba nahradiť dialektikou premien materiálnych okolností, z ktorých ľudia vychádzajú, ale súčasne ich menia. Tým sa rozbilo uzavreté univerzum teleologizmu, a pred dialektikou, ktorá rozviazala nerovnoprávne spojenectvo s absolútnym duchom, sa otvorili priestory nekonečného vzniku a zanikania.

LITERATÚRA

1. HEGEL, G. W. F.: Logika. Bratislava 1961.
2. HEGEL, G. W. F.: Dějiny filosofie III. Praha 1974.
3. HEGEL, G. W. F.: Fenomenologie ducha. Praha 1960.
4. HEGEL, G. W. F.: Wissenschaft der Logik I.—II. Leipzig 1951.
5. LENIN, V. I.: Filozofické zošity. Bratislava 1978.
6. HEGEL, G. W. F.: Grundlinien der Philosophie des Rechts. Sämtliche Werke, Bd. 7. Stuttgart 1958.

ТЕЛЕОЛОГИЯ И ПРОТИВОРЕЧИЕ В ФИЛОСОФИИ ГЕГЕЛЯ

Мирослав Марцелли

Исходным пунктом исследования вопроса о том, какое положение в философии Гегеля занимает и какую роль в ней играет диалектика вообще и понятие противоречия в частности, в настоящей статье является контекст классической рационалистической философии. Классический рационализм исходит из убеждения, что конечные вещи можно понять лишь на основе бесконечного, причем раскрытие бесконечного интерпретировалось как движение от обоснованного к основанию и от следствия к причине. Обратный прием, развитие конкретных содержаний из бесконечного основывается на предположении интенционального

понимания понятий. Гегель тоже подходит к понятию и его развитию интенционально, однако движение развития понятия приобретает у него вид развития отрицаний и противоречий из первоначального тождества. Гегель показывает становление единства, которым является субстанция, но поскольку этому становлению он придает телеологическое направление как осуществление цели, то все движение заканчивается в виде понятия, которое отождествилось с объектом. Изучение „Логики“ показывает, каким образом Гегель ориентирует к этой цели все способы определения понятия. Именно там, где Гегель выражает свою диалектику наиболее четко, он подготавливает идеалистическое обособление понятия и окончание его развития. Этим одновременно подготавливаются средства для материалистической интерпретации диалектики, где перед ней открываются просторы бесконечного возникновения и исчезновения.

TELEOLOGIE UND WIDERSPRUCH IN DER HEGELSCHEN PHILOSOPHIE

Miroslav Marcelli

Den Ausgangspunkt für die Untersuchung der Frage nach Stellenwert und Aufgabe der Dialektik im Allgemeinen und des Widerspruchsbegriffs im Besonderen in der Hegelschen Philosophie stellt in dieser Studie der Kontext der klassischen rationalistischen Philosophie dar. Der klassische Rationalismus stützt sich auf die Überzeugung, dass sich endliche Dinge nur aufgrund des Unendlichen begreifen lassen, wobei die Enthüllung des Unendlichen als Verfahren vom Begründeten zum Grund und von der Wirkung zur Ursache interpretiert worden ist. Das umgekehrte Verfahren, die Entwicklung konkreter Inhalte aus dem Unendlichen hat die intensionale Auffassung von Begriffen zur Voraussetzung. Auch Hegels Zugang zum Begriff und seiner Entwicklung ist intensional, die Entwicklungsbewegung des Begriffs erhält aber bei ihm die Form einer Abwicklung von Negationen und Widersprüchen aus der ursprünglichen Identität. Hegel zeigt die Entstehung der Einheit, welche die Substanz ist, aber weil er diese Entstehung teleologisch als Zwecksverwirklichung ausrichtet, findet die ganze Bewegung ihr Ende in der Form des Begriffs, der sich mit seinem Objekt identifizierte. Der Einblick in die Logik belehrt darüber, wie Hegel zu diesem Zweck alle Bestimmungsweisen des Begriffs orientiert. Gerade dort, wo Hegel seine Dialektik am deutlichsten ausdrückt, bereitet er die idealistische Verselbständigung des Begriffs sowie die Beendigung seiner Entwicklung. Gleichzeitig damit werden Mittel für die materialistische Interpretation der Dialektik vorbereitet, wo sich vor ihr der Raum unendlichen Werdens aufschliesst.